

UOT: 336

Aydın MƏMMƏDZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
aysnmmmdzad@gmail.com

ÖZƏL PENSİYA FONDLARI MALİYYƏ BAZARININ İŞTİRAKÇISI KİMİ

PRIVATE PENSION FUNDS AS PARTICIPANTS IN THE FINANCIAL MARKET

ЧАСТНЫЕ ПЕНСИОННЫЕ ФОНДЫ КАК УЧАСТНИКИ ФИНАНСОВОГО РЫНКА

Xülasə: Bir çox ölkələrin maliyyə bazarlarının əsas oyunçularından biri də pensiya fondları hesab edilir. Pensiya fondları əhalinin müəyyən yaş dövründən sonra əmək pensiyası ilə təmin edilməsində vacib rolə malikdir. Pensiya sisteminin fərdi sosial təminatı ilə bağlı islahatların nəticəsi kimi özəl pensiya fondlarının yaradılmasını, formalaşmasını misal göstərmək olar. Özəl pensiya fondları ilə maliyyə bazarlarının qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində hər iki sistemin inkişaf perspektivləri müsbət yöndə inişaf edir. Yəni özəl pensiya fondları maliyyə bazarlarında institusional investorlar rolunda fəaliyyət göstərərək qiymətli kağızlarla və digər investisiya alətlərinə yatırımlar həyata keçirir, bununla da, mənfəət əldə etmək şansını yaranır. Özəl pensiya fondlarının potensial investisiya imkanlarını nəzərə alaraq ölkə iqtisadiyyatına qazandıra biləcəyi mənfəəti onun müsbət cəhətlərinə aid etmək olar və bu səbəbdən inkişafı ilə bağlı mütləq yenilənən tədbirlər planı hazırlamaq zəruridir.

Açar sözlər: pensiya fondu, özəl pensiya fondları, maliyyə bazarı, sosial təminat.

Abstract: One of the components of the financial markets of many countries is the pension fund. Pension funds play an important role in overcoming the financial difficulties caused by the weakening of the working capacity of the population after a certain age. An example is the creation of private pension funds as a result of individual social security reform of the pension system. As a result of the interaction of private pension funds with financial markets, the development prospects of both systems are moving in a positive direction. In other words, private pension funds act as institutional investors in the financial markets and invest in securities and other investment instruments, thus creating a chance to make

a profit. Given the potential investment opportunities of private pension funds, the advantages they can bring to the country's economy can be attributed to their positive aspects, and therefore it is necessary to develop an updated action plan for their development.

Keywords: pension fund, private pension funds, financial market, social security.

Резюме: Пенсионные фонды являются одними из основных игроков на финансовых рынках многих стран. Пенсионные фонды играют важную роль в обеспечении населения пенсией после определенного возраста. Примером может служить создание частных пенсионных фондов в результате реформ, связанных с индивидуальным социальным обеспечением пенсионной системы. В результате взаимодействия частных пенсионных рынков перспективы развиваются положительно. Другими словами, частные пенсионные фонды действуют как институциональные инвесторы на финансовых рынках и инвестируют в ценные бумаги и другие инвестиционные инструменты, тем самым создавая шанс получить прибыль. Учитывая потенциальные инвестиционные возможности частных пенсионных фондов, те преимущества, которые они могут принести экономике страны, можно отнести к ее положительным сторонам, и поэтому необходимо разработать обновленный план действий по ее развитию.

Ключевые слова: Пенсионный фонд, негосударственные пенсионные фонды, финансовый рынок, социальное обеспечение.

Giriş

Bu mətndə pensiya sistemi, pensiya fondları haqqında araşdırmalar xüsusəndə özəl pensiya fondları haqqında fikirlər öz əksini tapmışdır. Pensiya sisteminin mövcudluğunu sosial, iqtisadi, demografik problemlərin nəticəsi kimi də hesab etmək olar. Pensiya fondlarının növlərindən olan özəl pensiya fondları dövlət pensiya fondları kimi maddi sağlamlaşdırmağa xidmət edir, həmçinin özəl pensiya fondlarının sahibkarları da bu fond yatırımlarından gəlirlər əldə edirlər bu da həm fərdi şəxsin həm də fond sahibinin maraqlarını təmin edir. Özəl pensiya fondunun mahiyyətini belə açıqlaya bilərik, vətəndaşlar gəlirlərin istənilən nisbətində məbləği könüllü olaraq bu fondlara yatırırlar, imzalanmış müqaviləyə əsasən də müəyyən yaş həddində birdəfəlik və ya aybaay vətəndaşlara geri ödənilir. Burada özəl pensiya fondlarının marağı nədir? sualı ilə qarşılaşırıq ki, bu sualın cavabı da belədir; vətəndaşların fonda ödədiyi məbləğlər fond büdcəsində heç də geri ödəniləcək tarixə qədər qalmır. Özəl pensiya fondu maliyyə bazarında maliyyə vasitəçisi rolunda çıxış edir, belə ki, fonda edilən yatırımlar maliyyə

bazarında qiymətli kağızlara və ya digər qiymətli resurslara yatırılır ki, bununla da fond sahibkari bu dövriyyə vasitəsilə müəyyən gəlirlər əldə etmiş olur. Özəl pensiya fondlarının inkişafı üçün mütləq inkişaf etmiş maliyyə bazarlarının olması vacibdir, əks təqdirdə bu fondlarının uğurlu inkişafı bəzədə danışımaq əbəsdir. İnkişaf etmiş maliyyə bazarları olması həm bu fondlara həm də hüquqi və fiziki vətəndaşlara gəlirlərinin artırılması yönündə müsbət nəticələrin əldə olunmasına imkan verir. Maliyyə bazarlarını dövletin maliyyəsinin dayaqlarından biri kimi də hesab etmək olar. Bu dayaq vasitəsilə özəl pensiya fondları xüsusi inkişafa nail ola bilər, bununla da əhəmiyyətli dərəcədə əhalinin pensiya təminatı artmış olacaq.

Mövzu: Özəl pensiya fondları maliyyə bazarının iştirakçısı kimi.

Pensiya nədir? sualı ilə başlayaraq pensiya və pensiya fondları haqqında geniş informasiya bazasına sahib ola bilərik. Pensiya bioloji yaşın artması səbəbilə işçi qüvvəsi sayılan əhalinin əmək qabiliyyətinin zəifləməsi nəticəsində vətəndaşlara itirilmiş gəlirin kompensasiyası məqsədilə verilən aylıq pul vəsaitlərinin ödəniş formasıdır. Pensiya sisteminin yenilikləri yönündə aparılan araşdırmalar, tədqiqatlar nəticəsində müxtəlif islahat tədbirləri görülmüşdür, bu islahatlar nəticəsində yeni təqaüd fondları, özəl fondlar və s. meydana gəlmişdir. Pensiya fondları vətəndaşların pensiya yaş həddinə çatana qədər zamanadək əmək haqqlarından, gəlirlərindən müəyyən faizlə, müəyyən məbləğdə tutulan pul vəsaitlərinin toplanılması məqsədilə fəaliyyət göstərən bir qurumdur. Həmçinin pensiya fondları vasitəsilə nəinki yaş faktorunun artması səbəbilə pensiya təminatı, o cümlədən əlilliklə, ailə başçısının itirilməsi ilə bağlı da pensiya təminatı ilə təmin oluna bilərlər, lakin müxtəlif ölkələrdə fərqli sistem fəaliyyət göstərir ki, bu da ölkənin sistem quruluşundan asılıdır. Ümumilikdə isə pensiya fondları əksər ölkələrdə quruluşuna görə iki qrupa ayrılır:

- Dövlət pensiya fondları,
- Qeyri-dövlət pensiya fondları və ya özəl pensiya fondları da adlandırmaq olar.

Dövlət pensiya fondları yuxarıda göstəriləyi kimi bu fondlardan pensiya almaq üçün icbari sosial sığorta üzrə dövlət pensiya fonduna ödənişlərin edilməsi zəruri prosesdir. İstənilən bir dövletdə pensiya fondları sosial məqsədlə xərclənəcək pul vəsaiti xərcləyir və hər bir dövlət əhalinin sosial müdafiəsi üçün özünəməxsus effektiv həlli yolları tapmağa çalışır.

¹"Dünya pensiya tarixinə nəzər yetirdikdə görürük ki, ötən əsrin 70-ci illərinə qədər əksər dövlətlərdə əsasən <<həmrəylik sistemi>> nədən istifadə olunub. Bu sistemə görə bütün işçilər sosial sığorta ödənişləri edirdilər. Sosial risklərə üzvlən işçilər aldığı zərərlərə görə pensiya və müvafiq şəkildə ödəniş alırdılar. 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Avropa tədqiqatçıları araşdırma-

lar nəticəsində qocalma hallarının qlobal xarakter aldığı və doğum səviyyəsinin aşağı düşdüyünü müəyyən etdilər. İnkişaf etmiş ölkələrdə orta ömür həddi yüksəlməyə və paralel olaraq doğum səviyyəsi aşağı düşməyə başladı."

Bu da həmrəylik sisteminin effektiv bir çıxış yolu olmadığını göstərən üçün tezliklə fəaliyyətinin ləğv olunmasına gətirib çıxardı. Beləliklə dünya ölkələrin bir çoxunda pensiya sistemi əhəmiyyətli maliyyə resurslarının qıtlığı problemi ilə üzlənməyə başladı. Buna görə də yeni sistem olan fərdiləşdirmə sistemi formalaşdı. Bu fərdiləşmə sisteminin fəaliyyətinin təşkilində əsas məqsəd ödənilmiş məcburi dövlət sosial sığorta vəsaiti ilə əhəmiyyətli ödəniləcək pensiya məbləği arasında güvəniləcək bir maliyyə mənbəyinin yaranması, başqa tərəfdən isə sığorta olunan şəxslərin pensiya təminatının ədalətli formada təşkil edilməsinə nail olmaqdır.

Qeyri-dövlət pensiya fondları isə vətəndaşlar istədikləri qədər fonda sığorta ödənişləri ödəyə bilərlər və pensiya yaş həddinə çatana qədər artıqlaması ilə vətəndaşlara geri ödəniləcəkdir. Bu əhalinin daha yaxşı pensiya təminatına sahib olmasına zərurət yaradır. Çünki, pensiya yaş həddinə çatana qədər həm dövlət həm də qeyri-dövlət pensiya fondlarından etdikləri ödənişlərə uyğun olaraq pensiya gəlirlərinə sahib olacaqdır. Fond və vətəndaşlar arasında ödənişlərin edilməsi ilə bağlı imzalanmış müqavilələrə əsasən hər bir vətəndaş pensiya ödənişini aybaay və yaxud birdəfəlik formada əldə etmək imkanı qazanacaqdır.

Həmçinin özəl pensiya fondları pensiyanın təyini, ödənilməsinə və sosial sığorta vəsaitlərinin dövr etdirilməsini həyata keçirən bir qurum və dövlət pensiya fondlarından fərqli olaraq bu fond vətəndaşların öz şəxsi qazancı hesabına yığdığı təqaüdlərin toplanılması və saxlanılması üçün yaradılan xüsusi bir bazadır. Bu fondlar əsasən əhalinin ödədiyi vəsaitlərin dövriyyəsinə təşkil edərək gəlirlərini artırmağa nail olurlar və bunun hesabına pensiya təminatı artır iqtisadi rifah əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir. Özəl pensiya fondu vasitəsilə bir çox ölkələr pensiya təminatının artmasına nail olmuşdurlar. Hal-hazırda bir çox ölkələr bu özəl pensiya fondları fəaliyyət göstərir, misal olaraq; Almaniya, Türkiyə, Böyük Britaniya, İrlandiya göstərmək olar.

Özəl pensiya fondları bir neçə əsr bundan qabaq yaradılmış və yoxsul-luğun zəiflədilməsində rolu olmuşdur.

²"Özəl bölmədə çalışanlar üçün yaşa görə ilk təşkilatlanmış formada özəl pensiya sistemi 1889-cu ildə Almaniya qurulmuşdur. Bu sistemin başlıca xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, sosial sığorta məcburi və üzvlük haqları bazasında olmalı idi. Oduki, işgözlən və işləyən mütləq onun maliyyələşməsində qoyuluşlar etməli olurdular.

Almaniyada təbii olunan sistem fəhlə birliklərinin və komitələrin təşkil etdiyi könüllü və qarşılıqlı yardım fondlarının bazasında formalaşmış-

dır. Nəticədə pensiya almaq və pensiyaya çıxmaq hüququ əvvəllər ödənilmiş üzvlük haqqları bazasında hesablanırdı. Danimarkada (1891) və Yeni Zelandiyada (1898) pensiya sisteminin tətbiqi öncə yoxsullara məqsədli yardım xarakteri daşıyırdı.”

Vergidən əldə olunan gəlirlər sayəsində bu ölkələrin pensiya sistemi və fondları formalaşmağa başladı. Növbəti illərdən etibarən Qərbi Avropa ölkələrinin bir çoxunda Almaniyada tətbiq olunan pensiya sistemi modelinə əsaslanan pensiya sığorta sistemi tətbiq olunmağa başlanıldı. Bəzi ingilis dilli ölkələr ABŞ istisna olaraq, həmçinin Şimali Avropa dövlətləri Danimarka və Yeni Zelandiyada tətbiq olunan modelə əsasən pensiya sistemi yaratmağa başladı. Bu tipli pensiya sistemləri həllini gözləyən müxtəlif məsələləri həll etməyə kömək edirdi. Beləliklə, Almaniyada tətbiq olunan pensiya təqaüd sisteminin əsas məqsədi işçi qüvvəsi sayılan əhalinin pensiya yaş həddinə çatdıqda sosial statusunun qorunması, Danimarka, Yeni Zelandiya daha sonralar isə İngiltərədə fəaliyyət həyata keçirən pensiya sisteminin əsas məqsədi isə yoxsulluğun azaldılmasına nail olmaqdır. Özəl pensiya fondları sisteminin yaranması, formalaşdırılması ideyası beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq həyata keçirilir. Ən əsası könüllülük prinsipi əsasında hər bir vətəndaşın istədiyi məbləğdə, miqdarda ödəniş etməsi nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən də əhalinin gəlirlərində artım olduqca özəl pensiya fondlarına maraq artır. Özəl pensiya fondlarının maliyyə bazarları ilə qarşılıqlı əlaqəsinə əsasən hər iki sistemin inkişafında uğurlu nəticələr əldə olunur çünki özəl pensiya fondları maliyyə bazarlarında maliyyə vasitəçisi rolunda çıxış edərkən fondun mənfəətini artırır. Maliyyə bazarları anlayışı ilə yaxından tanış olaq və özəl pensiya fondları ilə əlaqəsinə aydınlıq gətirək.

Maliyyə bazarları döviyyə fəaliyyətinin reallaşması üçün xüsusi bir yerdir ki, burada qiymətli kağızların, valyutaların, dəyərli metalların və digər növ investisiya alətlərinin alqı-satqısı, buraxılması və borc alınması ilə əlaqəli proseslərin həyata keçirilməsi təmin edilir. Həmçinin bu bazarlarda kapitalın səfərbər edilməsi, mübadilə əməliyyatları, kreditlərin verilməsi ilə təmin olunma, vəsaitlərin istehsalda yerləşdirilməsi və s. kimi əməliyyatlarda həyata keçirilə bilər. Maliyyə bazarının strukturunun əsas tərkib hissələri bunlardır:

- Kredit kapitalı bazarı (kredit və pul bazarı);
- Valyuta bazarı;
- Qiymətli kağızları bazarı (ilkın, ikinci və üçüncü dərəcəli);
- Sığorta və təkrarsığorta bazarı;
- Qiymətli metal bazarı.

Həmçinin maliyyə bazarı pul bazarı ilə kapital bazarının cəminə bərabərdir. Maliyyə bazarının işinin təşkili prosesini şirkətlər, kredit və maliyyə təşkilatları, banklar, fondlar və birjalar təmin edir. İstənilən fərdi şəxsin mə-

liyyə bazarındakı əməliyyatlarda iştirakı isə hər bir dövlətin öz qanunvericilik aktları ilə müəyyənləşir. Maliyyə bazarlarındakı iştirakçılara investorlar, kreditorlar, tədqiqatçılar, investisiya fondları, anallitiklər, brokerlər, dillerlər və s. aid edilir ki, həmin şəxslər maliyyə bazarında alqı-satqı, mübadilə, pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsi kimi əməliyyatları həyata keçirənlərdir.

Özəl pensiya fondlarının inkişafı üçün mütləq şəkildə inkişaf etmiş maliyyə bazarlarının olması vacib şərtidir. Özəl pensiya fondları vətəndaşlardan cəlb etdiyi vəsaitlər vasitəsilə maliyyə bazarına daxil olmaq imkanı qazanır. Yəni bu o deməkdir ki, fond cəlb olunan vəsaitləri maliyyə bazarlarında istənilən maliyyə-investisiya alətlərinə yatıraraq müəyyən olunmuş müddətdə, müəyyən olunmuş məbləğdə əlavə gəlirlər edir ki, bu da özəl pensiya fondlarının başlıca məqsədidir. Bir sözlə, özəl pensiya fondları maliyyə bazarında instiutional investor kimi çıxış edir.

³ “Maliyyə inkişafı prosesində iz qoyan yeni maliyyə alətlərindən biri də özəl pensiya fondlarıdır. Özəl pensiya fondlarının bir çox digər maliyyə yeniliklərindən əsas fərqi məqsədləridir. Bu birbaşa maliyyə bazarları ilə əlaqəli deyil və 1980-ci illərdə əksər ölkələrdə ortaya çıxan sosial təhlükəsizlik böhranları üçün axtarılan həllər nəticəsində həyata keçirilmişdir.

Xüsusi pensiya fondları çalışdıqları dövrlər ərzində əmanətlərinin müəyyən hissəsini “təhfə” adı altında toplayan və işləmədikləri müddət ərzində gəlir əldə edən özəl pensiya fondlarıdır. Əsasən sosial təminat məqsədləri üçün bu qurumlar iştirakçılardan əldə etdikləri ümumi yardımdan “uzunmüddətli” və “böyük miqdarda” vəsait əldə edirlər.”

Başqa bucaqdandan baxıldıqda isə bu vəsaitləri tələb olunduğu halda investisiya-maliyyə alətlərinə həmçinin digər iqtisadi vahidlərə istifadə edərək mühüm bir maliyyə vasitəçisi kimi fəaliyyət həyata keçirirlər. Pensiya fondlarına əhəmiyyətli dərəcədə xüsusi vergi dəstəyi ilə təmin olunur. Həmçinin iqtisadiyata tələb olunan uzunmüddətli fondların fəaliyyətinin həyata keçirilməsində effektiv bir alternativ olduğu üçün bu sahənin peşəkar formada fəaliyyəti üçün şərait yaradılır.

Aydın olur ki, maliyyə bazarları ilə özəl pensiya fondları arasında inkar edilə bilməz bir əlaqə vardır. Həmçinin inkişaf etmiş maliyyə bazarlarının olmaması şərtində özəl pensiya fondunun da mövcudluğu sual altında qalır.

Nəticə və təkliflər.

Bu məqalədən bu nəticəyə gələ bilirik ki, özəl pensiya fondu vətəndaşlara gələcəkdə daha yaxşı pensiya təminatı ilə təmin olunması üçün imkan yaradır. Fonda ödəniləcək ödənişlərlə bağlı hər hansı bir məcburiyyət yoxdur, könüllülük prinsipi əsasında aparılır istənilən məbləğdə ödəniş etmək mümkündür. Həmçinin fondla vətəndaş arasında imzalanan müqavilə şərtlərinə əsasən şəxsin pensiya yaş həddinə çatdığı vaxtdan ödənişlərin ay-

baay və ya birdəfəlik ödəniş forması da mövcuddur ki, bu da vətəndaşların seçimindən aslı olan bir haldır. Bu fondların müsbət cəhətlərinin olması ilə yanaşı mənfi cəhətləri də vardır ki, bu da fondun sığortalanması ilə bağlı yaranan problemlərdir. Yəni, hər hansı maliyyə böhranı baş verərsə, iflasla üz-üzə qalmaq təhlükəsi vardır. Məsələn, 2008-ci il maliyyə böhranı olduqda bəzi özəl pensiya fondları iflasa uğradı. Bu da təbii ki, maliyyə bazarları ilə bağlı problemdir dəyişilən statistik rəqəmlər nəticəsində hər an müsbət mənfiyyət və ya mənfi müsbətə çevrilə bilər. Özəl pensiya fondunun maliyyə bazarlarının əlaqəsi bu şəkildədir; fond vətəndaşlar tərəfindən ödənilən məbləğləri maliyyə bazarlarında vasitəçi olaraq qiymətli kağızlara və ya digər maliyyə alətlərinə yatırılır, bu da onların mənfəət mənbəyi hesab olunur. Özəl pensiya fond rəhbəri ilk növbədə yaşadığı ölkənin maliyyə bazarlarını xüsusi dəqiqliklə incələməli bu bazara fond gəlirlərini yatıracağı təqdirdə nə qazanıb nə itirəcəyini əvvəlcədən bilməlidir. Buna görə də maliyyə bazarlarının izlənilməsi daimi nəzarətdə olması vacibdir. Özəl pensiya fondları və maliyyə bazarlarının inkişafı üçün aşağıda göstərilən təklif və tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

1. Özəl pensiya fondların institusional investor olaraq maliyyə bazarlarında peşəkar fəaliyyəti üçün bilik və bacarıqlarının artırılması yönündə təlimlərin təşkili.
2. Özəl pensiya fondlarının yaradılması və fəaliyyətinin təmini üçün xarici təcrübədən daha geniş istifadə edilməsi. Yatırım etmək üçün digər ölkələrin maliyyə bazarlarının əlçatan olması.
3. Vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi nəticəsində özəl pensiya fondlarının inkişafını sürətləndirməsinin təmin olunması.
4. Fondların yaradılmasında xarici təcrübəyə əsaslanılması.
5. Maliyyə bazarlarının daim nəzarətdə saxlanılması

Yuxarıda qeyd olunan təklif və tədbirlərin həyata keçirilməsi sayəsində sosial pensiya təminatı və maliyyə bazarlarının inkişafına nail olunacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Babayev Z., Qeyri-dövlət pensiya fondlarının formalaşdırılmasının və fəaliyyətinin təşkilinin bəzi iqtisadi və hüquqi aspektləri, Bakı, 2019, səhifə-540.
2. Prof. Rəsulov F., Azərbaycan Respublikasında mövcud pensiya sistemi və islahatlar, İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzi, Yanvar, Bakı, 2010, səhifə-23.
3. Yrd.Doç.Dr.Oktayer N., Dr.Oktayer A., Özel emeklilik fonlarının finansal piyasaların gelişimine etkileri, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi (C.IX ,S.II, 2007), sayfa-80